

ВАСО ТОМАНОВИЋ

О ЕКСПРЕСИВНОЈ ВРЕДНОСТИ ЛИКВИДА И НАЗАЛА

r

При испитивању експресивне вредности појединих гласова потребно је да имамо што тачнију слику о њиховој природи и импресији коју на нас праве, о томе какви су разни шумови који се у природи производе и у чему је сличност између једних и других. Према делу „Traité de phonétique“ од М. Grammont-a може се укратко рећи да се у савременој науци мишљење о експресивној вредности гласова своди на то да вокали предњег реда сликају светле или оштре шумове, вокали средњег реда јаке, а вокали задњег реда тамне; да експлозивни безвучни консонанти доприносе експресији сухих, тврдых, а звучни блажих шумова; да назални консонанти давају слику шумова који су реално или привидно назални, да ликвида *l* може да изрази течност, а вибрант *r* вибрације; да спиранти могу да изразе дах, дување разних врста и шуштање; да комбинације ових гласова дају различите нијансе споменутих експресивних вредности; да се помоћу ових гласова праве ономатопејске и експресивне речи које могу да означе „неки покрет, осећање, квалитет материјални или морални, акцију или било какво стање“.

Изгледа да се тиме што се каже да је *r* вибрант сматра да је објашњено питање зашто он може да изрази вибрацију, али сам термин „вибрант“ није потпуно одређен. Сви гласови настају вибрирањем материје, па ипак то се вибрирање не запажа као вибрирање, него као звук виши или нижи по тону. Глас *r* је добио овакав назив по томе што се у њему огледа вибрирање језика које се врши при његовом изговору. Ово вибрирање језика (у неким језицима ресице) прекида или ослабљује ваздушну струју која долази из плућа, тако да се добива један звук састављен од неколико делова који следе један за другим. Због неспособности да јасно запазимо све те делове који следе један за другим великом брзином ми их све скупа запажано као један глас чији су сви делови одједном изговорени, али пошто их ипак донекле запажамо, они нам код овог гласа давају посебан утисак нечега што није сасвим стопљено у једноставну потпуно сливену целину, него је сложено и храпаво (сх. храпав < *chorp; „redupl. kar-

kar- . . . Ai. *karkara-* „*rauh, hart*“ . . . gr. *καρα(F)ός* „*hart, rauh, felsig*.“ J. Pokornij *Idg. Et. W.*, и др.). Због потребе да се језик стави у покрет вибрирања глас *r* је доста тежак за изговор (деца га најзадњег науче изговарати), па се и упроштава и у неким језицима губи, а мисли се и да више приличи јачем говору и да није zgodан за пригушен „собни говор“ модерног човека (Jespersen, *Lehrb. der Phon.* 138). Али у старије време овај се глас свакако карактеристичније изговарао и био ближи оном облику који има кад се употребљава као самосталан узвик ради сликања неког звука или покрета. У српскохрватском језику поред кратког постоји и дуго вокално *r* и у њему се ова сукцесија врши и осећа у доста јакој мери; у кратком *r* не запажа се, али глас задржава ту карактеристику. Она се задржава и у неслоговном *r*; стари звук свео се на скраћени знак који у редукованом облику чува карактеристику ранијег гласа; онако као што скраћена гримаса (нпр. мало заокругљена уста и растворене очи као израз страха) чува и исказује карактеристику потпуне гримасе. Понекад се у експресивном говору и овакво неслоговно *r* изговори са више трептаја језика. Тако нпр. у узвику грозно! изговореном као г^ррррдно!

Пошто је глас *r* састављен из „удараца“ који брзо следе један за другим, то и разни шумови који се понављају брзо један за другим праве на нас утисак гласа *r*. Кад ударимо дршком у бубањ, ми доводећи глас у везу с фонетским претставама свог језика чујемо звук чији је почетак сличан неком мање или више звучном експлозивном консонанту. Сваки звук од удараца по било чему ми осећамо као неку врсту експлозије, јер је то звук који се као и код експлозије нагло јавља и нестаје; зато се такви звукови и исказују експлозивним гласовима: ако је предмет по којему се удари састављен из материје која слабо вибрира, добије се звук сличан безвучним консонантима, а ако јако вибрира, добије се звук сличан звучном консонанту. Зато се код бубња због растегнуте коже и резонатора чује звук сличан звучном експлозивном консонанту. Ако вешто пустимо дршку да одбијајући се од еластичне коже бубња и враћајући се у правцу коже затрепери, ми ћемо звук тих удараца примити као глас *r* (р. барабан < „*kazantat. daraban*“). И у језицима у којима се глас *r* не употребљава он се понекад чује као самосталан узвик, тако за ударце у бубањ: *da ga da ga da ga*, *Jesp.* 38. Због сличности звука гласа *r* са звуком добоша тај звук је у фонетици и означен термином добошање. Кад точак од жвркала (дрвена направа у којој дрвени, зупчasti точак запиње за танку даску) мало окренемо, тако да еластична даска ослобођена од зупца који је задржава удари у други, ми зачујемо ударац који бисмо могли исказати којим било експлозивним безвучним консонантом

(*p, t, k*), али ако брзо вртимо жвркало, поједине ударце не можемо да засебно распознамо, него сви скупа дају један продужени звук који сличи гласу *r*. Зато је за ознаку овог звука (жвркати) и употребљен корен у којему се налази глас *r*. Ако захватимо ноктом један зубац на чешљу, па га повучемо и нагло пустимо, чућемо ситан експозивни звук; ако повучемо ноктом по врху свих зубаца, чућемо звук сличан продуженом гласу *r*. И ако узмемо парче платна па га нагло распарамо, чућемо низ звукова који настају од прекидања појединих влакна из којих је платно исткано и који нас потсећају на глас *r* (пошто је овај звук састављен из сувише ситних саставних делова, а осим тога је и висок, потсећа и на фрикс. *š, ž*; као што и високо, палатално *r* прелази у *š* и *ž*). Иако не можемо контролирати тако лако као у наведеним примерима, можемо по аналогији мислити да се у свим случајевима где се шум означаје у речима гласом *r* дешавају сличне промене, нпр. кад пуцкара ватра, кад шкрипе врата, кад се гребе по нечему, кад се оштрим оруђем упире у неки предмет да се пробуши, или кад се упирући повлачи по њему да би се избраздао или пререзао, или да би се на њему каква друга промена извршила. При свим тим радњама због отпора материје настају ситни испрекидани звукови који се нижу великом брзином један за другим и потсећају на глас *r*, због чега се тај глас често и налази у речима које означају такве радње и оруђа којима се врше:

kars- „kratzen, striegeln, krämpeln“ ... lat. *carrō, ere* „(Wolle) krämpeln“ ... abg. *krasta* (**kor-stā*) ... ahd. *harsch* „hart, rauh“ ... norw. *skarra* „einen scharrenden Laut herforbringen“ J. Pokorny Indog. Et. Wört. 532, 533 (даље ће се означавати само страна овог речника); (*s*)*ker-* ... gr. *κείρω* ... abschneiden; scheren; abfressen“ ... lit. *skiriū, skirti* ... trennen, scheiden ... lett. *cirvis* „Axt“ ... ksl. *крѣпъ, окрѣнити*“ 938—940; „(*s*)*ker-* *d-* ... air. *scerd* „kratzt ab“ ... aksl. *o-skrѣdъ* ... čech. *oskrd* ... apr. *scrundos* Pl. „Schere“ 941; „(*s*) *ker-t-, (s)kre-t-* ... ai, *kartnam* „das Schneiden“, *krti* ... Messer“ ... aksl. *на-чрѣтати* „*ὄλογράψαι*“, russ.-ksl. *чрѣту, чрѣсти* „schneiden“ ... poln. *trzosło* „Pflugmesser, Sech“ 942; „(*s*) *kerb(h)-, (s)kreb(h)-*: Mir. *cerb* „scharf, schneidend“ ... ags. *screpan* „kratzen“ ... russ. *skrebú, skrestí* ... *skrebátъ* ... čech. *škrabati* ... cymr. *crafu* „kratzen, reiben, ausbeuten“ 943; (*s*) *kerp-, (s)krep-* ... mhd. *scrove, schroffe* m. „spitzer (*schneidender) Stein, Klippe“ ... lit. *kerpù, kirpti* „mit der Schere schneiden“ 944 „(*s*) *krē-m-, (s)krā-m-* ... mhd. *schram* f. Schramme, Schwertwunde“, m. *Felsspalt, Loch*“ ... aksl. *kremy, kremenъ* „Feuerstein“ 945; „*skerī, skrēī, skrī-*“ *) „schneiden, scheiden“ ... gr. *κείρω, κερήνω*, lit. *skiriū* ... gr. *κρίνω* ... ksl. *krojiti* ... (*s*) *kreid-* ... as. *kritan* ...

*) Слова су испод црте из техничких разлога, и тако даље.

reißen, ritzen, schreiben“ . . . (s) *keribh-* . . . βκαρίφεῶν „kratze, ritze auf, einen Umriß“ . . . lat. scribo“ 946; (s) *keribh-* . . . idg. -p-: aisl. hrifa „kratzen, scharren“ . . . lett. scripāt „kratzen, kritzeln, einschreiben, skripsts „krummes Schnitzmesser“ . . . (s) *keru-*, (s) *kreu-* . . . lit. kirvis „Axt“ . . . apr. scrundos . . . „Schere“ . . . (s) *keru-p-*, (s) *kreu -p-*: Lat. scrupus „scharfer, spitzer Stein“ 947. Слично и: „*ar(ə)-* „pflügen“ . . . gr. ἀρόω . . . lat. arō . . . aksl. orjo“; „*ardi-*, *rdi-*“ Spitze, Stachel . . . gr. ἀρδίς „Pfeilspitze, Stachel“ 63 (оно чиме се буши); *dhreu-* . . . zerbrochen, zerbröckeln“ . . . gr. θραύω 247; „*dhreubh-*: gr. θρόπτω . . . zerreiben, zerbröckeln . . .“ 275; „*derə-*, *drā-* „arbeiten“. Gr. δράω „mache, tue“ 212; „*reu-*, *reçə-*: *rū-* „aufreißen, graben, aufwühlen; ausreißen; raffен“ . . . lat. ruo . . . aksl. ryjo, ryti . . . гъво . . . гуьъ, гуьо . . . говъ“ 868; „*reup-* ausreißen, zerreißen, brechen“; „*roupā-* „Loch, Öffnung“, *rūpēis-* „Fels“ . . . lat. rumpo . . . serb. rūpa“ 870; reus-: aisl. reyr m. „Steinhaufen“ . . . mhd. . . rüspern, vrgl. lat. rüspor . . . aksl. rušiti“ 871; „*bher-*, mit einem scharfen Werkzeug bearbeiten, ritzen, schneiden, reiben, spalten“ . . . gr. φαρῶω „pflüge“ . . . lat. forō, -āre . . . aksl. borjo . . . brazda“ 135. Тако се осећају и звукови који настају кад се крши неки тврди предмет: „*krous-* . . . gr. κρούω . . . lit. krušū . . . abg. сь-krušiti . . . *krъšiti (slov. kršiti) 623; „*ghrēu-*: *ghræu-*: *ghrū-* „zusammenstürzen, einstürzen“ auf etwas stürzen . . . lat. ingruo . . . skr. grūhām, gruhati“ 460; *bhrēg-* „brechen, krachen“ . . . lat. frango“ 165.

И када тржемо трзалицом по жици тамбуре чује се низ звукова (удараца) који брзо следе један за другим и потсећају нас на глас *r*. Б. Радичевић имитира тај звук алитераацијом гласа *r*: „Тамбур, тамбур, ситна тамбурице, — удри, побро, у сићане жице . . .“ (глас *t* означаје поједине ударце у жице, а гласови *m*, *n*, резонацију; овакв музички израз остварен је и у самој речи тамбурица; тамбура, арап. „tambûr“).

Овакви се гласови добивају и у устима на сваком месту где се може направити брзо узастопно прекидање ваздушне струје. То се најбоље може запажати код усненог *r*. Ако изговарамо глас *b*, а кроз то време повлачимо прстом горе-доле преко усана, тако да се оне узастопно брзо отварају и затварају, добива се у науци познат лабијални глас *r* по боји сличан консонанту *b*. Тај глас најбоље би се означао консонантском групом *br*. Он се може произвести и без повлачења прстом: ако се усне мало затегну и пусти нагло ваздушна струја, оне се узастопно брзо отварају и затварају, и добива се глас *r* лабијално обојен. Овај се звук нехотично добива кад се од хладноће испусти глас *br*, а прави се и хотимично као узвик: скупе се рамена, трља се једном пруженом руком по другој и испусти узвик: *бррр*; тиме онај који прави такав израз показује да му је хладно (чује се у нашем приморју; о овом узвику у другим јези-

цима О. Jespersen, Lehrb. der Phon. 2.32). Оваквим су се узвиком означавали и звукови који су настајали од оваквог покрета усана, или други који су били слични овом звуку: „bar- bar- . . . serb. brboljiti, brbljati.“ 95, 92. Овакав се глас понекад чује и у неким говорима херцеговачког типа (у сев. Далм.) у узвику: брате мој, који се изговара као брте мој (бр- ≡ билаб. *r*). Овде спада и неартикулирани узвик којим се гоне овце, а изговара се као *шшр*. То је заправо лабијално *r* уз које се чује дентални призвук који настаје од тога што ваздушна струја пре него што удари у усне пролази поред предњих зуба ударајући у њих. Овакви ће бити и узвици у Вуковом речнику: „*pršē*, interj. *dalje* *ča* . . . *kaže se kljusetu* . . . *i u posloviци: „Lasno je reći prtrše, ali se usne tresu“*; „*ptř ptř*, interj. *glasovi*, којима се *janjci vabe*.“; „*ptřcnuti* . . . *viknuti ovci: ptrc ovca* . . .“ Ак. Р.

Ако се опонаша глас који се понавља, а постаје дубље у устима, онда глас *r* долази са гласовима који се праве дубље у унутрашњости усне дупље: „*g^{ur}ēuĝh-*, *g^{ur}ūĝh-* a) „mit den zöhnen knirschen“, b) „nagen, beißen“ . . . gr. βριχω . . . aksl. *gryzō*“ 486; „*g^{uer}-*, *g^{uer}a-*“ verschlingen, Schlund (lat. voro . . . slav. *žьrō* . . . russ. *požratъ* „auffressen“ . . . slav. *grъdlō* . . . lat. *gurgulio* . . . *gurges*“ 475; „*gras-*: *gros-* „fressen, knabbern.“ Ai. *grásatē* „frisť (bes. von Tieren), verschlingť“ . . . gr. γράω“ 404.

Вуларном *r* које се добива од треперења ресице у грлу сличан је шум који се добива при гргоћању, који се у разним језицима означаје речима у којима се налазе гласови *g* и *r*: „*gher-* . . . Ai. *ghargara-* *h* „rasselnd, gurgelnd“ . . . *ghurghura-* *h* „ein gurgelnder Laut“ . . . slov. *gíratí* „gurgeln, girren“. Овај шум сличи гласу *g* јер се добива у пределу меког непца и ресице, а гласу *r* јер вода која се спушта на ниже, у једњаку, зауставља ваздушну струју која избија из плућа и узастопно је прекида у једнаким, кратким временским размацима.

Осим ових добивају се и други гласови који сличе гласу *r* као при хркању (треперење меког непца због његове лабавости при спавању), режању, шмркању, крхању (искрхавању слине из ноздрва кроз уста). Где год се у телу добивају брзи ритмички испрекидани шумови они давају утисак гласа *r*; тако пригодном подригивања, кврчања црева и т. д. Ово показује и корен „*perd-* „laut furzen“; *prđi-* s „Furz“ 819. У свим овим речима налази се глас *r* који нам доказује да ти шумови на човечји слух праве такав акустички утисак. Такав звук настаје и од гласних жица кад се њихов звук испрекида због њиховог судара („*Knarren*“, Jespersen, Lehrb. der Phon. 73) „у којему се поједини ударци јасно чују као клепетање („*Klappern*“ *ib.*). На истом месту наведено је запажање да се, ако се изводи овакав глас за време изговарања вокала „*oa*, *oa*, *oa*“, добива глас који личи кркетању жабе (овим се могу довести у везу

речи из разних језика којима се опонаша кретање жабе. У латинском језику се каже соахаге. Ова реч по фонетској импресији сличи нашој речи квакати „*puštati iz sebe glas kva kva* („о пјекіјем птсима“) . . . о врани . . . *kvačem, grakam kako vrana*“ Ак. Р.; „*kva, onomatoreja za glas patke*“ іб.; нем. *quacken*. У њој се слика поред консонатског и вокални елеменат тог неартикулираног гласа. У српскохрв. кркетати сонант *r* показује понављање гласа. И у гласном органу жабе настају неке промене, неки покрети који прекидају њену ваздушну струју, као што постоји и у органима других животиња, због чега се и у речима које означају те гласове налази глас *r*: „*ker-, kor-, kr-* „Schallnachahmung für heisere, rauhe Töne, solche Tierstimmen und die sie ausstoßenden Tiere . . . *lat. corvus . . . čech. krákoriti gackern*“ (**kor-kor-*, vgl. *χορχορυγή*), *serb. krakoriti*“ 567; *krъknoti* „*krächzen*“ . . . *serb. kreka* „*geschrei der Hünen oder Frösche*“ 568; *grā . . . *krā . . . ahd. krāen . . . rus.-ksl grajo*“ 384; *gār-* „*rufen, schreien*“, **garr-* . . . *lat. garriō*“ 352; грч. *τρίζω*, *lat. strīdeō*, и др. . . .

Даље шумови који постају од предмета у устима: када се срка текућина, кад се гризе, кад се зубима крше тврди предмети који се дробе, прскају под зубима. И ови шумови који настају кад се једе допринели су добивању гласа *r* у речима које значе јести.

Ради добивања оваквог експресивног значења настали су инфикси у глаголима наведеним у Маретићевој граматизи: *or* у *krkoriti* (343); *ar*: у *ruskarati*, *bičkarati*; *rlj*: *čagrljati*; *rt*: *čegrtati* (346).

Из наведених примера се види да *r* може претставити врло различите слике. Он може да означаје грмљавину као у речи гром, грми, али може да означаје и врло ситна треперења у тремолу неког гласа. Он одлично слика покрете који производе низ ритмичких звукова, били они врло крупни или врло ситни. Због овакве природе глас *r* се налази и у речима које означају фрикацију: *teirō*, стсл. *tyro*, *trēti* (**ter-*) лат. *frico*, и др.

Из свих ових примера види се да се утисак гласа *r* добива код свих кратких, отсечних звукова који се нижу један за другим великом брзином. Ако је брзина довољно велика па не можемо да запазимо поједине звукове, ми их осећамо само као вибрацију, али ако није довољна, као код лупе мотора, ми можемо те звукове да осећамо и као низ одвојених звукова и као добошање, према томе како их запажамо. Па и ударце који се не нижу тако брзо да их не бисмо могли запазити као посебне, ипак примамо као добошање слично добошању гласа *r*, ако не свраћамо на њих посебну пажњу, него јој се они намећу допирући до нашег слуха. Пошто нас они у тим случајевима не интересују, ми их врло површно запажамо и примамо скупа као једну це-

лину, онако као што нпр. у подручју чула вида мешавину белих и црних тачкица, ако их гледамо површно или из даљине, не видимо као скуп тачкица него као једноставну сиву боју.

Ова основна вредност гласа *r* не спомиње се у Грамовом делу. Ту се говори о понављању звукова које се исказује понављањем консонаната или помоћу редупликације, али се не казује да и глас *r* сам по својој природи претставља понављање звука и да низ звукова у времену може означити низ покрета које у простору прави нешто што се ритмички креће мењајући место. Међутим примери за ово значење су многобројни: *rrrr* . . . , узвик којим се казује да се нешто стрпоштало, скотрљало, да је нешто пројурило; „*drā*- Ai. *drāti* „läuft, eilt“ . . . gr. ἀπο- διδράσχω . . . ahd. *zittarōm* (**di- drā-mi*) „zittere, aisl. *titra* „zittern, zwinkern“ 204. (исти глагол може означавати и вибрацију и трчање, јер се и вибрација састоји из низа покрета који се у времену нижу један за другим; основна је разлика у томе што у првом случају предмет који се креће не мења место у простору, а у другом мења); „*dhregh-* „laufen“ . . . gr. τρέχω . . . „laufen“ 204; er-: or-: r- . . . sich in Bewegung setzen . . . gr. ὀρνυμι „errege, bewege“ 327; *ghredh-* „schreiten . . . lat. *gradior* . . . aksl. *grędō*“ 456; (s) *ker-, skerā-: skrē-* springen, herumspringen“ . . . gr. σκίρω (**skijō*), springe, hüpfе, tanze“ . . . aksl. *skorъ* „schenell“ 933; „*reidh-* „fahren, in Bewegung sein“ . . . ahd. *ritto*, *Reiter*“ 861; *reidho-* . . . ir. *rīad* „Fahren, Reiten“ 861; „*preu-* „springen, hüpfen“; „*per-, perā-* „hinüberführen oder- bringen oder- kommen, übersetzen, durchbringen, fliegen“ . . . gr. περάω „dringe durch . . . lat. *portō* . . . russ. *ksl. na- perjo* (= *πείρο*), *periti* „durchbohren“; *perō*, *prāti* „fliegen“ 816, 817. Из речи са кореном у којему се налази глас *r* а означаје неко кретање развили су се прилози, предлози и први редни број, којих се значење оснива на претстави неког ритмичког кретања: „*per* „das Hinausführen über“ . . . slav. *per-* in aksl. *prě usw*“ 810; „*pero- s* „ferner“: ai. *pāra- h* „ferner, jenseitig“ gr. *πέρα(ν)* . . . darüber hinaus, jenseits“ 811; „*prai-, perai* (Richtungsdativ des St. *per*), auch *prei, pri, peri* . . . πρίν . . . vorher . . . lat. *prae* . . . voran, voraus, über, aus“ . . . prior „der frühere“ - *primus* (aus **pris-* *mos*, 811, 812; *pro, prō*, vorwärts, vorn, voran“ . . . ai. *prá-* Präf „vor, vorwärts, fort“ . . . gr. *πρό* . . . apr. *pra*, *pro* „durch“, als Präverb. „ver-“, lit. *pra*, *prō* „vorbei . . . serb. *pra-djed* . . . gr. *προτρο* „immer, vorwärts“ 814; *pru-* . . . gr. *δια-πρυ-σίος* „durchgehend“ 814; „*prō-* . . . lit. *prō* vorbei“ 814; *pro-mo-*: gr. *πρόμος* „Vorderster, Vorkämpfer, Führer“, umbr. *promom Adv.* „primum“ got. *fram Adv.* „weiter“ . . . ahd. *fram Adv.* „vorwärts, fort, weiter, sogleich“ 814; *preti, proti* „gegenüber, entgegen, gegen“ . . . Ai. *prāti* . . . gegen, zurück usw“. Präp. „gegen“ usw; gr. *hom. προτί* . . . *πρό(σ)ω* „vorwärts“ 815.

Опонашањем шумава које производе птице при узлетању *r* изражава и ову радњу: „prhnuti . . . mahnuvši krilima poletjeti“; „prhetati strepo volatu“; „prhbaba“ Ак. Р. (кад птица полети, од брзих удараца крилима чује се низ кратких шумава); „frk uprav glas kojim se pokazuje, kako ptica zatrepavši krilima odlijeće“ Ак. Р.

Ради експресивног значења кретања неки глаголи у српскохрв. добили су инфиксе: *ap* у клатарити се (Maretić, грам. 342), *kap* у трчкарити (343), трчкарати (346), *pk*: баздркати („bez posla hodati“), *py*: главрњати („скитати се без посла“ 346).

Међу речи којима се означају разна кретања спадају и оне које означају рад којим се утиче на предмете да промене место у простору. И у оваквим речима налази се глас *r*: „bher- „tragen, bringen“ . . . Ai. bháratí „trägt“ . . . gr. φέρω . . . Aksl. berō, býrati . . . „sammeln, nehmen“ 128—131; „ghrebh- . . . ghrebhā „ergreifen, erraffen, rechnen“ . . . Ai. grabh . . . skr. grabítí 455; „reu-, reuā rū- „aufreißen, graben, aufwühlen; ausreißen; raffen . . . lat. ruō . . . aksl. ryjō . . . гъво“ 868.

Глас *r* означаје и кретање текућине. Прво је значење вероватно било кретање текућине која текући дава ритмички низ шумава: „ere-s- . . . rēs-, rōs- „fließen“ 336; erei- . . . reia-: ri-;: rojo-s, ri-ti- „Fließen“ . . . slav. rāja . . . roj . . . rěka . . . rějo“ 330, 331; ser- „strömen; sich rasch und heftig bewegen“; sero-m „Flüssigkeit“ . . . ai. sará „flüssig“ 909. Овакви шумови настају и када текућина ври или извире: „bher- etwa aufwallen, von quellendem oder siedendem Wasser (auch vom Aufbrausen beim Gähren, Kochen, sowie vom Feuer) „sich heftig bewegen“; . . . gr. φριάω, φριασσομαι „bewege mich unruhig, springe, schnaube; aisl. brini „Feuer“ 132; „bhrūu . . . bhrū . . . russ. bruja „Strömung“, bruity „stark reißend strömen, dahinfließen“ 144.

Из значења кретања текућине, преко значења ватре, пламена развило се и значење светлости: „5. bher- glänzend, hellbraun . . . ahd. mhd. brun „glänzend, braun . . . russ.-ksl. бронъ „weis; bunt (von Pferden) . . . ai. babhrú-h „rotbraun“ 136. Исти корен овде означаје и време и ватру и светлост. Слично и „bherāḱ, bhrēḱ“ означаје и кретање и пламен: aisl . . . braga . . . „funkeln, flammen“ ags. bregdan . . . schnell bewegen, schwingen“ 142; према овоме с променом *ḱ* у *g*: „bherāg- bhrēg- glänzen, weiß“ . . . ai. bhrājatē „glänzt, strahlt“ . . . aksl. pobrězгъ „Dämmerung, Tagesanbruch“ . . . schwed. brokig „bunt“ . . . Ai. bhurgá-h . . . skr. brēza . . . „Birke“ 139; даље: „bhren- n- u- . . . ahd. brennen“ 144. Оваква значења дава и веза гласа *r* са гутуралом: „g^hher“ heiß, warm“ . . . θερμός „warm“ . . . aksl. goriti 495; ḡher- und ḡherā, ḡhrē „strahlen, glänzen, schimmern . . . aksl. zьrjo, zьrěti „sehen, blicken“ . . . aksl. . . zorja „Schein, Glanz“ 441.

l

Глас *l* врло је близак гласу *r* и поред разлике у његовој артикулацији и акустичком утиску. Мала деца место *r* изговарају *l*, а у разним језицима честе су дисимилације два *r* у *l-r* или *r-l*. У стинд. $r > l$; и др. У артикулацији сличност је у томе што код обадва гласа врх језика иде приближно према истој месту иза зуба и по томе што, иако се прави преграда, ваздушна струја слободно тече; али, док код *r* струја пролази преко врха језика и бива само испрекидана, дотле код гласа *l* иде преко широких отвора уздуж рубова језика. Главна разлика између ова два гласа у експресивном погледу је у томе што је та струја код *r* испрекидана а код *l* није, због чега *l* дава слику неиспрекиданог, континуираног кретања. Код гласа *l* нема треперења језика, али постоји посебан изговор овог гласа у узвику за подругивање којим се некеме казује да лудо говори; тај узвик добива се на тај начин што се језик испружи до усана, обично до горње усне, и онда се њиме млатара (ландара) тамо-амо. Несавршене врсте оваквог *l* изговарају и дојенчад за време ехолалије када се забављају гласовима које добивају ландарајући језиком тамо-амо при испуштању ваздушне струје. Од оваквог гласа потичу разне речи којима се исказују разне врсте говора који по нечему потсећа на детињи: „*lal(l)a- ai. lalallā* „Lallen“: gr. *λάλος . . . λαλέω . . . nhd. lallen*; lit. *lalnóti* „lallen“, russ. *lála* „Schwätzer“, usw.“ 650. Таквог ће бити порекла и ландати („језиком „klatschen“ garrio. Ostalo vreme landati i u vetar blebetati.“ Ак. Р.). Изговор тог дечјег гласа није нијош учвршћен за једно одређено место у усној дупљи, него се изговара на разне начине. Када језик иде према уснама (које такође могу да узму учешћа у изговору) добива се лабијално *l*, и отуда речи; „*blat-* „plappern . . . Lat. *blatero* . . . mhd. *plappern und blappen*“ 102; „*balbal-* . . . lit. *balbāsyti* „plappern“, serbokr. *blābositi* . . . lat. *balbus* „stammelnd, lallend . . . serb. *blebētati*, lit. *blebēnti* „plappern“ 91, 92; „*plab-* „plappern u dgl. Schallvorstellungen“? Air. *labar* „redsellig“ . . . bret. *lavar* „Wort“ 831; у Дубровнику *лабара*, жена која има дуг језик. Овим се кореном исказује и обични говор: „*bhel-* . . . arg. *billit* „sagen, sprechen“, lit. . . *biļu, biloti* „reden“ 123. Овакви покрети језика који се креће тамо-амо примају се и унутрашњим осећајима додира и кретања, па су зато из оваквог гласа могле постати речи које значе окретање: „*bal-, balbal-* „wirbeln, sich drehen“ Ai. *balbaliti* „wirbelt“ . . . gr. . . βαλλίζω „tanze“ . . . lat. *ballare*“. 93. Овима су блиски и корени **bhleu-* и сл. о којима ће се мало даље говорити.

Ако језик наместимо за изговор гласа *l*, па пуштајући ваздушну струју њиме крећемо тамо-амо не одвајајући га

од алвеола или предњег непца, добићемо глас *l* који се понавља, али тако да ти гласови нису раздвојени, него да праве целину. То је слично понављању удараца код гласа *r*, али пошто се овде језик не одваја од непца нити се затварају потпуно шупљине по страни језика (у колико се једна више затвара, у толико се друга више отвара), слишеност је потпуна; струја се само мало пригушује у једнаким временским размацима због ритмичког кретања језика. Овакав изговор гласа *l*, сведен на најмању меру, чује се понекад у експресивном изговору овог гласа, нпр. у случајевима које сам забележио: *лллэй*, *лллэйо*, *лллэйов*, *лллуд*. Ако управимо пажњу на положај и кретање језика при оваквом изговору гласа *l*, опазићемо како се врх језика једва приметно креће тарући се о алвеоле.

Ако се језик јако напрегне и њиме врло брзо креће тамо-амо, тај глас ће се по свом акустичком утиску све више приближавати гласу *r*. Ово је потребно да се истакне, јер нам показује како је прелаз између гласа *r* и *l* с обзиром на акустички утисак постепен, те је разумљиво да једна иста појава у неким случајевима може у једном језику да буде исказана гласом *l* а у другом гласом *r*, да исто тако и у једном истом језику сличне појаве могу да буду исказане различито: једна гласом *l* а друга гласом *r*; тако нпр. у нем. *kriechen* („пузити, милети, гмизати“ Ј. Кангрга Н-С. Р.) и *schleichen* („пузити, прикрадати се, вући се, шуњати се“, стсл. *rъzati*). Овај покрет језиком при изговору дугог *l* показује сличност између обичног гласа *l* и оног неартикулираног који дојенчад изводе за време ехолалије крећући језиком тамо-амо, од којег је и постао, као што је *r* без треперења језика постао од ранијег треперавог *r*.

Најосновније и најпознатије је експресивно значење гласа *l* за текућину, за нешто што тече. Ово је значење истакнуто и у споменутом делу М. Грамона (међу осталим и стсл. глаголи: „*lijati*“, „*pluti*“, „*plaviti*“), а поред тога и значења: клизати, летети, значење нечега што је слатко, меко или глатко. Наводи се и значење за светло, али не за светло у правом значењу, него у пренесеном, у значењу светлог звука („*le son limpide*“). Међутим постоје случајеви где се *l* налази у речима које значе бити светао, светлети, горети, бити ужарен. Овај се глас налазио у коренима праиндоевропских речи из којих су се доцније развиле друге у индоевропским језицима: „*al-*, *albu-*, *alau-* „*weiß*, *glänzend*“ 29; „*alb-brennen*“. Аi. *alätam* n. „*Feuerbrand, Kohle*... nschwed. *ala* „*lodern, flammen*“ 28; ... *albho-* *weiß*... lat. *albus*... аксл. *lebedь*... serb. *labud*“ 30; „*leuk-* I. „*leuchten, licht*“; *λευκός* „*licht, glänzend, weiß*“... lat. *lūx*... *lumen*... abg. *luča*... (*loukĭā*, vgl. gr. *λοῦσσον*“ 687—689; „*dhel-* „*leuchten, hell*“... mir. *dellrad* „*Glanz*““ 245. Ово се значење могло развити из значења глатко („*mhd.*

glat „glänzend, glatt“ 432), јер се површина која је глатка сјаји, али и сам глас *l* по својој природи (блискост вокалном тону, музичка углађеност) погодан је да изрази претставу светлости, иако према другим гласовима није висок по тону. Међутим има доста случајева где је очевидно да се значење светлости развило из значења надувавања, набујавања. Надувавање, набујавање неке материје у плинвитом или текућем стању слика се у овим случајевима везом гласа *l* са експлозивом *b*: „*bhel-* „aufblasen, aufschwellen, sprudeln, strotzen“ 120; *bhleu-* „aufblasen (schnauben, brüllen), schwellen, strotzen, überwallen, fließen... φλόω „walle über, sprudle, schwatze...“ 158; *bhlel-* „aufblasen, schwellen, strotzen, überfließen“ 156. У овим случајевима *b* са надувеним, испупченим уснама показује мимички да је нешто надувено, набујало. Елеменат *h* означаје претставу звука који се чује или замишља при овим појавама. Из значења надувавања, набујавања развило се и значење да нешто пламти, да светли, а из овога и да је ужарено. То се види из тога што наведени корени **bhel-*, **bhleu-*, **bhlel-* означају и такве претставе: *bhel-*... *bhela-* „glänzend, weiß... gr. φαλόζ „weiß“... kelt. *belo-* „leuchtend, weiß“... аксл. *dehnstuf. běľъ* „weiß (**bhēlo-*)“ 119 (значење бело развило се уз светло, јер је бело најсветлија боја; овај корен претставља паралелу корену **bher-* о којему је говорено у одељку о гласу *r*; из овога се види њихов узајамни развој); „*bhlēu-*: *bhlau-*: *bhlū-*: „glänzen“... poln. *blýsk* (**bhlū-sk-*)“ 159 (овај корен претставља паралелу наведеном корену „*bhrēu*, *bhrū*“); „*bhleu-(k)-*, (*-s-*) „brennen“, Erw. von *bhel-* „glänzan“... čech *blýšeti*“ 159 „*bhlēi-*: *bhlai-*: *bhlī-* „glänzen“... germ. **blīpia-*... licht, heiter (vom Himmel, dann von den Mienen, der Stimmung:) fröhlich... afries. *blī(e)*u „Farbe“, *blī* „schön“... Lit. *blývas* „lila, veilchenblau“ 155, с којим се може успоредити: „*bhlēig-*, *bhlīg-* „glänzen“... nhd. *blitzen*... Russ.- ksl. *blěskъ*“ 156. Друге су варијанте ових корена: „*bheleg-* „glänzen... lett. *baļgans* „weißlich“ 124, с којим треба успоредити **bhelgħ-* „schwellen“ 125; и у одељку о *r* наведени, **bherēk*, **bherāk-*; слични су и: „*bhleg-*: gr. φλέγω... *brenne, seuge, zünde an*“... lat. *flagro*... *fulgeo*... *fulgus*... *fulmen*“ 124, 125; *bhlē-uo-s* von lichten farben „blau, gelb, blond“... Lat. *flavus*... lett. *blavs* „bläulich, gelb“ *bhlaido-s* „licht, blaß“... glänzen... Aksl. *blěďъ*“ 160.

Осим ових корена са гласом *l* у вези с лабијалом постоје и корени са гласом *l* у вези са гутуралом, који имају и значење извирати и значење светлети, пламтети: „*gʷel-*, *gʷela-*, *gʷlē-* „quellen“... ahd. *quellan* (quall) *herforquellen*, *schwellen*“... nhd. *Quelle*“ 472; *kʷel-*, *kʷela-* „drehen, sich drehen, sich herumbewegen“... *kʷelo-*, *kʷolo-* „Drehung, Rad“, *kʷoloso-* „Hals“... *kʷekʷlo*, *kʷokʷlo* (?) „Rad“... аксл. *kolo*“ 639, 640; *ǵhel-*... *ǵhela-*: *ǵhlē-* *ǵhlō-*: *ǵhla-* „glänzen, schimmern“

... helvus „honiggelb“ (**ǵheʎos*) = gallolat. *gilvus* „hellgelb“
 ... norw. dial. *glana* „schimmern, leuchten, sich aufklären...“
 ahd. *gold* n. *Gold* ... **ǵhlō*-... ahd. *gluoen* „brennen, glühen, glänzen“.
 aisl. *glōð* „Glut, glühende Kohle“ 429, 430; **ǵhlei*-...
 mhd. *glīmen* „leuchten, glänzen“ 432; **ǵlai*-... ahd. *kleini* glänzend,
 zierlich, fein“... air. *gel* „leuchtend, weiß“... lit. *geltas* „gelb,
 blond“ 366, 367. С овим коренима треба упоредити и корене **ǵuher*, **ǵher*, са сличним значењима, који су наведени на крају одељка о гласу *r*.

Из свега овога се види да се је и овде развило значење светлости из значења извирања, набујавања, врења текућине, на који се начин развило и код корена са *r*. Значење светлости могло се развити из ових значења, јер и пламен тече и набујава као вода у природи (речи: извор, врук и сл.), а ако се узме у обзир вода која ври под утицајем ватре, онда је сличност још већа, јер та вода не само да ври, кључа, прави надувене површине које се појављују и нестају као и пламенови ватре, него је и загрејана (у српскохрватском језику, као што је познато, партицип глагола вретити добио је значење *caldus*, *warm*: врућа вода = вода с високом температуром, а одатле и врућ камен и т. д.).

n, m

Звук који се чује од ударца по некој материји која јако вибрира (звук од ударца по жици неког инструмента; од ударца у звоно, и др.) сличан је звуку експлозије, те потсећа, као што је речено у одељку о гласу *r*, на експлозивне консонанте. Звук који се чује даље после ударца и који се постепено губи сличан је назалном гласу. Зато се назал налази на крају гласовних група којима се ономатопејски исказује звук који нагло настаје а иза тога резонира. Поред речи од корена **ǵhrem*- (ст. сл. „*gromū*“), *ba^xmb* (гр. „*bombos*“), *bherem*- (гр. „*brontē*“) које се налазе у споменутом Грамоновом делу могу се навести и: *dhuen-dhun*- „*dröhnen, tönen*“... Ai. *dhvánati* „*tönt, rauscht*...“ anord. *dynr m*. „*gedröhne*“ 277; **ǵhuen*- „*tenen*“, **ǵhūono-s* „*Ton*“... aksl. *звонъ* „*Тон*“ 490; „*kan*- „*singen, klingen*...“ lat. *canō, -ere*“ 525.

Због тога што се изговара лабавом артикулацијом (са олабављеним меким непцем, што омогућава пролаз ваздушној струји у носну дупљу) и назал прави на нас утисак нечег меканог, па може да изрази оно што је мекано (као што је истакнуто и у споменутом Грамоновом делу). Због ове своје особине овај глас може да изрази и текућину, оно што је влажно: „*mad*- „*naß, triefen*...“ Ai. *mádati*... *val-len, sprudeln*,... гр. *μαδαρός* „*feucht*“ 694; *mā-no-*, *mā-ni-* „*feucht, naß*“. Lat. *mānō, -are* „*fließen, strömen*“ 699; „*meu-*, *meuə-*: *mū* „*feucht, moderig, netzen, unreine Flüssigkeit (auch Harn)*,

beschmutzen“ . . . abg. myjo, myti „waschen“ 741; *mori, mōri* „Meer“ . . . aksl. morje“ 748; *māk-* „naß; feuchten“ . . . abg. мо-гръ“ 698.

Асоцијацијом претстава назали су почели означавати и водену пару, маглу, облаке, па и дим: *nebh-, embh-, mbh- . . . embh-, omb-* aus *embh-, ombh-* „feucht, Wasser“, daraus „Dampf, Dunst, Nebel, Wolke“ . *nebhns-*: ai. *nábhas-n.* „Nebel, Dunst, Gewölk, Luftraum, Himmel“ . . . gr. νέφος . . . abg. nebo . . . lat. *nebula*“ 315; *mbh-(ro-)*: ai. *abhrá-m.* „trübes Wetter, Gewölk“, *n* „Wolke, Luftraum“; *emb (h)-: omb (h)-*: ai. *ambhas-n.* „Regenwasser“; . . . ὀρφά „Geruch, Hauch“ „*nembh-* . . . lat. *nimbus*“ 316; *dhem-, dhemə-* „stieben, rauchen (Rauch, Dunst, Nebel, . . .)“, wehen, blasen (hauchen = riechen)“ 247; *dhenguo-, dhengui* „nebelig“ . . . mhd. *dimpfen, dampf* „dampfen, rauchen“ . . . mnd. engl. *damp* „Dampf, feuchter Nebel“ 248; „*dheu . . . dhū-mo, . . . Ai. dhū-máh m.* „Rauch, Dampf“ . . . gr. ἄρμός . . . lat. *fumus* . . . aksl. думъ „Rauch“ 261. Назал се налази и у корену речи којом се означаје ваздушна струја која настаје при дисању и ветар (и у вези с кретањем ваздуха мирис; схрв. „dah, m. spiritus, halitus, odor“ Ak. P.): „*pneu- . . . gr. πνέω . . .* „wehen, keuchen, atmen, riechen“ 838, 839. Наведени корен **dhem-* поред значења димити, магла има и значење „ai. *dhámati blást*“ . . . *dam* „Atem, Atemzug“ . . . aksl. дѣмѡ, дѡти“ 247, 248; „*an (ə)-* „atmen, hauchen“ . . . Ai. *ámiti* „atmet“ . . . *ámila- h* „Atem, Hauch, Wind“ . . . gr. ἀνεμός „Hauch, Wind“ . . . got. *uzapan . . . ausatmen*“, 38. Пошто је кретање ваздушне струје при дисању било сматрано као душа, дух, то се речима од овог корена почело, као што је познато, означавати и појмове дух, душа, живот: *an (ə)- . . . Lat. animus*“ 38; „*ansu-, nsu-* „Geist, Dämon . . . Vielleicht zu *an (ə)- atmen* 48 (упор. „*dhūs . . . aksl. duchajō . . .* „душа“ 270). Да су ови корени добили оваква значења томе је допринела и природа гласова *n, m*, који својом мекоћом и тананошћу, коју им дава њихова назална компонента, овакве појмове најбоље изражавају.

У неким од наведених случајева назал означаје неко кретање. Такви су и корени: „*mei- . . . abg. miŋo, qti . . . mineo*“ 710; 2. *men-* „treten, zertreten, zusammendrücken“ . . . abg. мѣно, мѣти *zusammendrücken*“ 726. Промене: 2. *mei-* „wechseln, tauschen . . . abg. мѣна“ 710; „*mei-g^h* „wechseln“ 713; „2. *meu, meuə- . . . fortschieben . . . Ai. mivati* „schiebt, drängt, bewegt“ . . . lat. *moveo*“ 743; *mei-t (h)-* *wechseln, tauschen . . . aksl. mitě*“ 715; *menth-, meth-* „quirlen, drehend bewegen“ . . . abg. мотати сѣ“ 732. И процес мишљења, умни рад, претставља кретање нечега што се замишља као необично танано (слике које се нижу у нашој фантазији), па се и то исказује кореном у којем се налази назал са значењем лаког покрета: 3 *men-* „denken geistig erregt sein“ . . . slav. мѣнѡ „meine“ . . . ai . . . *manayati* „ist eifrig“ . . . *manute* „denkt“ . . . abg. ра-мѣтъ . . .

lat. *memini* . . . aksl. тьно (тьниши) тьнѣти“ 726. Да је ово могло постати од значења неког лаког кретања показује корен **(s)megh* из којег су се развила и значења лаког кретања и мишљења: „aisl. *smjuga* „hinein oder durchkriechen, ags. *smūgan* „schlüpfen, kriechen“, а с друге стране: „ags. *smēag* „klug, scharfsinnig, smēagan „denken, suchen“ 745. И корен **mei-* који значи кретање проширен са *-no-* („*mei-no-*“ 714) означаје мишљење „Meinung, Absicht“ 714. Па и корен „2. *meik-*“ значи у исто доба кретање: lat. *mico*, *-are* „sich zuckend bewegen, funkeln“ . . . osorb. *mikač* „blinzeln, blinken“ 712 и умни рад: „abg. тьцьтъ „Vision, Spuk“ 713.

Својом природом назвали су врло погодни и за означавање оптичких појава. Пошто корен са назалом означаје, и покрет и промену, он је могао да означи и промене које настају у светлости: „*meigh* . . . flimmern, blinzeln, micare“ . . . slav. **migъ* . . . serb. . . *migati* . . . serb.-ksl. *migliвъ* „blinzeln“ 712; *meick* . . . *mikač* „blinzeln, blinken“ 712, 713. Разумљиво је што се је из истог корена развило и значење трептања очима (трепавице) и треперења светлости: од крутих предмета који трепере преко треперавог пламена прелази се природно до треперења светлости уопште, али из наведених значења изгледа да је развоју ових значења допринело и то што се треперење светлости довело у везу с тим што се при трептању трепавицама добива утисак да светлост трепери (можда се ова претстава некад исказивала и самим трептањем очију).

Експресивнији израз у овом значењу има назал у вези са гласом *r* који изражава испрекидане покрете уопште, па и такве покрете светлости: „2. *mer-* flimmern, funkeln“ . . . *μαρμαίρω*, „*μαρμαρίζω* *schimmere*“ . . . *ἀμαρυσή* „Glanz, Funkeln“ . . . *μαρμαρυσή* „Glanz, schnelle Bewegung“ . . . *μωφνός* „dunkelfarbig“, . . . **mъr-* klr. *mryj* „nebelig, düster, dumpfig“, *mrjju*, *mrjty* „schimmern, dämmern, nebelig werden“ . . . *mer(a)k* „flimmern, vor den Augen flimmern; sich verdunkeln“, auch vom Zwielficht. Air. *mrecht* „buntscheckig“ (**mъkto-* „bunt“) . . . bret. *briz* „fleckig“ . . . aksl. *mъknōti* „sich verdunkeln“ 733, 734. Корен *mer(a)gъ-* значи и тамно и светло: „gr. *ἀμωφβός* „dunkel“ . . . ags. *mierce* „dunkel“ . . . lit. *mīrgu*, *-eti* „flimmern“ . . . *margas* „bunt“, *marguoti* „bunt schimmern“, lett. *marga* „Schimmer“ 734. Треперава светлост могла је почети означавати мрак због тога што је то нестална светлост; свећа пре него што се утрне трепери. Ово се значење могло добити и због тога што се треперава светлост састоји из сукцесије светлосних појава, једне светлије и друге тамније, које наизменице следе једна за другом. Због овакве природе треперења светлости могле су се из претставе треперења развити и претставе светлости и претставе мрака као код горе наведеног корена“ *mer(a)gъ-*. Значења шарено, пегаво развила су се из зна-

чења трепераве светлости, јер предмети који су шарени или пегави потсећају на изглед предмета кад су обасјани треперавом светлошћу, или кад их гледамо трепћући очима.

Корен **mer-* има и значење отрти, уништити, мрвити: „5. *mer-*, *merə-* „aufreiben, reiben“ ... gr. μαράϊνω „reibe auf, verzehre, entkräfte“ ... serb. mrvа „Brosamen“; abg. iz-mrǣ-mǣrati „roden“ 735; *m* означаје овде смекшавање, слабљење предмета који се таре, а *r* његово прскање и дробљење. Корену **mer-* одговара корен **mel-* са сличним значењем мрвљења нечега на још ситније делове, тако да је оно што се на тај начин добије мекано: „*mel-* ... *melə- mlē-*, *mel-d-: ml-ed-*, *mel-dh-*, *ml-ēi-*: *mlī*, *melə-k-*: *mlā-k-*, *mlēu-*: *mlū-* „zermalmen, schlagen, mahlen“, speziell Korn; aus „zerreiben“ auch „fein, zart, weich“ ... aksl. mēljǫ, mlěty“ 716, 717. Као самлевено не замишља се само брашно, него и прашина, земља и сл.: „ahd. molta f. „Staub, Erde“ ... nhd. mulm „zerfallene Erde, Staub, vermordertes Holz“ ... aisl. mjǫl „Mehl“ 717. Значење нечега меког имају и корени „*melə-k-*, *mlāk* „weich, schwach, matt, albern“ gr. μαλακός „weich“ 719. Корен састављен из гласова *m*, *l* има даље и значење текућине, што је разумљиво, јер оба два гласа означају текућину: *melk-*, *melg-*, „naß, Nässe“. Gr. μέλιον ... got. milhma m. „Wolke“ ... slav. **melko-* ... „Milch“ 724; *mēlg-* ... lat. mulgeo ... russ. -ksl. mǣlzu, mlěsti“ 723. Пошто и *l* и *m* означају светлост, њиховом се комбинацијом исказује и то значење: „2. *meldh-*, „Blitz, Hammer des Donnergottes“ ... abg. mlěnyji“ 722.

Корени речи доводили су се у везу једни с другима, те су се њихова значења развијала у међусобној зависности. Овде ће се навести корени који имају слична значења и сличне гласове од којих је први гутурал, а други ликвида или назал: *kuerp-* „sich drehen“ auch *kuerb* ... ahd. warb Wendung, Umdrehung ...“ 631; „*kwas- iǫ-* ... „Flechtwerk ...“ 635 (што се плете савија); „*kwer-* „machen, gestalten“ 641 (биће се значење развило из значења саставити, заокружити као што се и у следећем примеру, *kert-*, развило значење „kompakt, massiv“); „*kert- kerət-*, *krāt-* „drehen, zusammendrehen“, vielfach vom Biegen und Verflechten von Ästen zu Flechtwerk; „fest zusammengedreht = kompakt, massiv, Knorren“ ... *krti-* „Flechtwerk“ ... gr. κάρτάλ(λ)ος m. „Korb“ ... „κυρτία „Flechtwerk“ ... lat. cratis ... nasaliert slav. **krətati* ... ablautend in russ.- ksl. krutъ „tortus, immitis... serb. krūt „heftig“ 584; „(s) *kerb* (h)-, (s) *kreb* (h), nasaliert (s) *kremb* „drehen“, krümmen ... Erweiterung zu (s) *ker-* „drehen“ ... bair. schärfen „Gürtel“ 948: „(s) *ker-* „drehen, biegen“ ... *krispo-* „kraus“, *kroukā* „Haufe“ ... gr. κυρτός ... κορωνός ... lat. curvus“ 935; „*kir- k-* ... gr. κίρκος ... lat. circus“ 935; „(s) *kregh-*, nasaliert: (s) *krengh-* ... ahd. hring „Ring“, ... aksl. kroǣbъ“ 936; (s) *kreid-*: Lit. skindū, skristi „fliegen, kreisen“ ... skrydanti „im Kreise

gehen“ 997; „ger- „drehen, winden“... Auf idg. -k: aksl. съгрѣчѣти съ“ 385. Овоме близу по значењу: „ger-, gere- „zusammenfassen, sammeln“. Gr. ἀγείρω“ 382; „gers- „drehen, biegen... lat. gerra „Rutengeflecht“ 332; gher- „greifen, fassen, umfassen, einfassen“ 442; „gherd- „umfassen, umsäumen, umgürten“... slav. *gord, in aksl. градъ“ 444. Даље са -l-: kĕl-, kĕlā-... kĕlo-, kĕlo :... kĕol-so-... kĕkĕlo, kĕokĕlo (?)... aksl. kolo“ 639, 640, који су наведени у одељку о гласу l; „2. kĕlp- „wölben“. gr. κόλπος „sinus“ 630 (Тако и „kĕlak oder kelak-, kolak- „Ballen, Buschel, Polster“ 630, па и: „Ī. kĕelp-... lit. ... klúpai, klúpoti „knien“ 630; „ghuel- sich krümmen“ 489; gel- „sich ballen“ 357; са назалом: „kam-p- „biegen“ kampo- s „Biegung, Ecke“... lit. kampas „Ecke, Winkel“ 525; kan- tho- „Ecke, Biegung“... lat. cantus... slav. *koṭъ“ 527; „kam- er „wölben, biegen“ 524; kenk- „gürten, umbinden, anbinden“... lat. cingo, -ere“ 565; gengh- „drehen, winden, flechten, weben“... aksl. gožvica, vimen“... serb. gužva“ 380; са -l- и -r-: „kleng- und klenk- „biegen, winden, zusammendrehen“. 1. Lat. clingō, -ere „cingo oder clūdō... aisl. klykkr „Krümmung“, hlekkr „Ring“... *klenkīō... aksl. kļęčō“ 603.

Везе гутурала са ликвидом или назалом давају и значење кретања уопште. Значење кретања у кругу или нечега округлог изгледа да се добило на тај начин што се при изговору гласова којима се то исказивало у исто доба мимичким путем, заокругљеним уснама, показивало да се исказује таква претстава. То се види из тога што се великим делом у наведеним коренима налази или глас џ или елементар џ тј. изговор гласа са заокругљеним уснама (лабијализација). Ови су корени занимљиви, јер у себи чувају траг из времена свог постанка од заједничке мимичке и фонетске слике. Овде иду и праиндоевр. корени *џer-, *џel- који такође значе окретање.

Израз за нешто што је округло, што се савија налази се и у коренима: engĕ, ngĕĕn „geschwulst; Leistenegend“, negĕh-ró- s Niere, Hode“ („rundliche Anschwellung“) 319; angĕhi- „Schlange, Wurm“... Lat. anguis... aksl. *oṛъ... russ. iž... slav. *ogorъ... lat. 43,44 (животиње које се савијају у коло, а имају и заобљено тело); „ank-, ang- „biegen“ 45; āno „Ring“ 47 (и без ликвиде или назала: gĕet- „Schwellung, Rundung“ 481; gĕiios „Sehne, bes. Bogensehne“. Ai. jya 481).

Међу наведеним коренима упада у очи сличност по облику и значењу корена *kĕerp- *kĕelp; *kenk- *geng, и др.

Као разне варијанте r- l- n- можемо схватити и корене *pleu-, *preu-, *pneu-: „preu- „springen, hüpfen“... Ai právatē „springt auf, hüpfert eilt, pravā- „flatternd, schwebend, fliegend“... russ. прыть“ 845, 846; „pleu- „rinnen (und rennen), fließen; schwemmen, gießen; fliegen, flattern“... gr. πλέ(F)ω... aksl.

plovo, pluti“ 836; „*pneu-* . . . гр. πνέω . . . wehen, keuchen, atmen, riechen“, πνεύμα „das Wehen, Hauch, Atem usw“ 838, 839.

Овако се као парни могу схватити и корени **pen-*, **pel-*: „*pen*, *pen-ko-* „Schlamm, Sumpf, Wasser; feucht“; *pon-jo-* „Sumpf“; „*pel-*, *pelə- plē-* gießen, fließen, aufschütten, füllen, einfüllen“ . . . lat. palus . . . ab. рлѣпъ, скр. pūn“ 798; *per-*, *perə-*: *prē*, *preu-* „sprühen, spritzen, prusten, schnauben . . . аксл. прыспі, русс. прыскать „spritzen“ . . . ксл. prychanije n. „fremitus“ 809, 810; „*pen-*, *pen-ko-* „Schlamm, Sumpf, Wasser; feucht“ 807; „*klenk-* „biegen . . .“ 603, „*kenk-* „gürten . . .“ 665, *kleng* . . . biegen“ 603, *gengh-* „drehen, winden, flechten, weben“ 380. Тако и раније споменуте варијанте **bher-* **bhel-*, и др.

Иако се више различитих значења исказује једним истим гласом, ипак се глас може увек лако примити у оном експресивном значењу које се исказује. Све речи у језику, без обзира на њихову гласовну експресивност, постале су, као што је познато, језички знакови, за које је везано одређено значење. О том значењу овиси које ћемо од експресивних значења осетити у неком гласу речи. Познато је да се људима често чини као да у гласовној структури речи има неке сличности са претставом коју она означаје. То је стога што они оживљују у својој свести сва она експресивна значења гласова која одговарају слици коју у њиховој свести изазивају те речи. У колико боље одговарају гласови речи њеном значењу у толико се та гласовна слика боље остварује. У језику има доста речи које су сачувале своју музичку експресивност, а пошто је на разне начине поновно добивају и оне речи које су је због историских промена гласова или преношења значења изгубиле („секундарна гласовна симболика“), у језику се налази велики број музички експресивних речи. Осим тога слика која се дава у реченици прима се као целина и у њој доминира једна главна претстава која дава тон читавој слици. Тако нпр. у споменутом стиху: „урнебес се громки горам' ори“ *r* у речи горам', иако не означаје грмљавину у тој речи, у оваквој реченици придружује се алитерацији других речи и заједно с њима дава израз грмљавине. Па не само *r*, него и глас *m* који се налази у падежном наставку ове речи дава такође ономатојејски израз грмљавине, односно јеке која се чује иза грмљавине (коју означаје и *m* у речи гром). Као што нам једна иста слика може различито изгледати према томе како је посматрамо (разне чулне обмане које се наводе у психологијама: делови цртежа који нам могу изгледати сад издубљени а сад испупчени, и т. д.) тако нам и гласовна слика реченице може различито изгледати према смислу реченице; најјасније запажамо оне гласове који музички одговарају претстави која се исказује реченицом, а оне који слабије одговарају или су супротни занемарујемо (њихова експресив-

ност не долази до израза). Осим тога постоје многобројне нијансе изговора појединих гласова којима се повећавају могућности музичког израза у језику.

У овом се раду узимало у обзир и какву су експресивну вредност имали гласови у прошлости, па су се наводили праиндоевропски корени речи, али и они имају своју историју, јер је језик постао много раније; осим тога њихова је слаба страна што су ипак хипотетични и што не можемо да знамо изговор гласова из којих су састављени онако прецизно као што знамо изговор гласова у речима које се данас говоре. Зато је потребно испитивати све речи, и старије и новије, и промене које су се вршиле у гласовној структури појединих речи и у њиховом значењу. Зато су се овде наводиле и старије и новије речи из разних индоевропских језика. Уколико се поред индоевропских буду потпуније у овом погледу испитали и други језици, разуме се да ће се утолико више проширити и продубити познавање ових експресивних вредности.

Vaso Tomanović

DE LA VALEUR EXPRESSIVE DES SONS LIQUIDES ET NASAAUX

RÉSUMÉ

Etant donné que le son *r* est composé des battements qui se succèdent vite l'un après l'autre, les différents sons qui se suivent en grande vitesse nous rappellent ce son. Si la vitesse n'est pas suffisante, comme p. ex. dans le cas du bruit de moteur, nous pouvons percevoir ces sons comme une série de sons séparés et de roulement suivant la manière dont on les entend. Nous entendons comme un roulement semblable à celui du son *r* même les sons qui ne se succèdent pas si vite, pour ne pouvoir pas les percevoir comme sons séparés si nous n'y faisons pas d'attention particulière, mais s'ils s'imposent en parvenant jusqu'à nos oreilles. Etant donné qu'en cas pareils ils ne nous intéressent pas, nous ne les percevons que superficiellement de sorte qu'ils nous parviennent comme un ensemble qui ressemble à un roulement du son *r*. Etant donné que les sons rythmiques accompagnent souvent le mouvement par lequel se fait le changement rythmique de place dans l'espace, le son *r* représente aussi un mouvement pareil: vsl. gr̃d̃o, lat. gradior; scr. pr̃hnuti etc. L'infixe *-ar-* dans le scr. klatariti se, *-ka-r-* dans tr̃karati etc. est pour obtenir une expression semblable. Quelquefois. le son *r* marque aussi l'écoulement du liquide: vsl. r̃j̃o, r̃ka, lat. rivus, etc. qui pouvait prendre son sens en représentant une série de sons rythmiques produits par le frottement de l'eau. En rapport avec le son labial, il exprime l'accroissement et le bouillonnement de l'eau, par lequel est obtenu le sens du feu (l'all. brennen etc.). Le rapport du son *r* avec le guttural (vsl. gor̃eti, etc.) donne aussi des sens semblables. Des mots à radical qui contient le son *r* et signifie un mouvement sont dérivés des adverbes et des prépositions dont le sens est en rapport avec le concept d'un mouvement rythmique: *per-, vsl. pr̃e, etc. Du sens de mouvement, d'accroissement du liquide, de la flamme, qui coule et s'accroît aussi, s'est développé le sens de la lumière et de la chaleur: vsl. gorit̃z, zorja; gr. θερμότης.

Malgré la différence dans l'articulation et l'impression acoustique le son *l* ressemble au son *r*. La différence principale entre ces deux sons dans le sens expressif se trouve dans le fait que le souffle chez *r* est discontinu, tandis que celui de *l* ne l'est pas, ce qui en est la cause pour son expression de mouvement continu. Sans s'arrêter aux sens connus (l'écoulement de quelque chose, le glissement, le vol, le doux ou le mou), on relève ici le sens de quelque chose qui est clair, qui brûle, qui bout: vsl. blěsk, l'all. blitzen, lat. flagro.

A cause de son articulation détendue (relâchement du voile), les sons nasaux laissent l'impression de quelque chose de mou. C'est la cause du fait connu qu'ils peuvent exprimer ce qui est mou, aussi bien que ce qui est humide et liquide: lat. mānō, -are, vsl. mokrъ, etc. A cause de leur nature subtile que leur donne leur component nasal, les sons nasaux ont commencé à désigner la vapeur d'eau, la brume, les nuages, la fumée: lat. nebula, fumus, vsl. дымъ, etc. Le son nasal se trouve aussi dans le radical des mots par lesquels on désigne le courant de l'air: gr. πνέω, vsl. дѣмѠ, gr. ἀνεμος, etc. A côté de ces cas il y a encore d'autres dans lesquels *m* désigne le mouvement ou le changement Etant donné que le raisonnement, l'activité mentale représente une sorte de mouvement, le changement de ce qui se conçoit comme très subtil (les idées qui s'enchaînent dans la mémoire) ce mouvement aussi est exprimé par le son nasal: vsl. мѣнѠ, lat. memini, etc. Le radical *(s)megh-, d'où il est développé le sens du mouvement léger et du raisonnement, prouve que ce son pourrait se développer du sens d'un mouvement léger. Cela est prouvé aussi par les racines: *mei-no-, *meik-. Par le son nasal on exprime aussi des phénomènes optiques: μαρμαίρω etc.

On mettait en rapport les racines des mots de sorte que leurs sens se sont développés dans leur dépendance réciproque. Telles sont p. ex. les racines qui ont des sons semblables et dont le premier est un guttural, le deuxième un liquide ou un nasal et désignent quelque chose qui tourne, qui est rond, etc.

Les rapports entre les sons gutturaux et les liquides ou les nasaux donnent aussi le sens de mouvement en général. Il semble que le mouvement en rond est obtenu par une prononciation de sons qui était accompagnée par la mimique; c'est par les lèvres arrondies qu'on exprimait une telle idée. Ces racines sont intéressantes parce qu'elles conservent des traces du temps de leur formation d'une commune image mimique et phonétique.

Quoiqu' on exprime plusieurs sens par la même voix, le son peut être accepté facilement dans le sens expressif qu'on exprime. C'est de ce sens que le mot a obtenu comme signe du langage que dépend la valeur expressive que nous sentirons dans les sons de ce mot. Ainsi qu' une image peut donner différentes impressions suivant les manières dont on la contemple (différentes illusions optiques qu' on cite dans la psychologie: les mêmes parties d'un dessin qui peuvent sembler creuses ou bombées), de même l'image de son d'une phrase peut avoir différents aspects suivant son sens.